

ARAB TILSHUNOSLIGIDA GAPNING TA'RIFI VA TASNIFI: GENERATIV VA AN'ANAVIY YONDASHUVLAR TAHLILI

Smamutov Kayratdin Seytmuratovich

Oriental universiteti 2-bosqich magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20180799>

Annotatsiya: Ushbu tezis arab tili sintaksisida gapning mohiyati va uning tasniflanishini zamonaviy transformatsion-generativ grammatika (TGG) va klassik arab grammatik an'analari kesishuvida tadqiq etadi. Noam Chomskyning 1957-yildagi inqilobiy qarashlari hamda IX asr arab tilshunosligi, xususan, Al-Jarjoniyning sintaktik nazariyalari o'rtasidagi mantiqiy aloqadorlik ochib berilgan. Maqolada so'z tartibi (VSO va SVO) bo'yicha davom etayotgan munozaralar, va murakkab gap turlarining generativ tahlili markaziy o'rin tutadi.

Kalit so'zlar: Generativ grammatika, TGG, VSO, SVO, i'rob, Al-Jarjoniyn, Head-Initial parametri, idāfah, universal grammatika, chuqur tuzilma.

Arab tilshunosligida gapning ta'rifi va uning ichki strukturaviy tasnifi uzoq tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan bo'lib, bugungi kunda zamonaviy generativ lingvistika prizmasida yangicha talqin qilinmoqda. Noam Chomsky tomonidan 1957-yilda asos solingan Transformatsion-Generativ Grammatika (TGG) metodologiyasi tilni chekli qoidalar yordamida cheksiz miqdordagi grammatik to'g'ri gaplarni hosil qiluvchi murakkab tizim sifatida o'rganadi. Ushbu yondashuvning diqqatga sazovor jihati shundaki, Chomskyning frazaviy strukturaviy qoidalari negizida an'anaviy arab tili tahlili, ya'ni *i'rob* usulining fundamental elementlari yotadi. IX asrda yashagan arab olimlari, xususan, Al-Jarjoniyn nutq bo'laklarining semantik va grammatik jihatdan o'zaro bog'liqligini ta'kidlab, so'zlarni yirikroq bo'laklarga joylashtirishda ma'no birlamchi ekanligini uqtirgan. Bu esa zamonaviy tilshunoslikdagi chuqur tuzilma va yuzaki tuzilma tushunchalarining tarixiy va universal asosi sifatida namoyon bo'ladi.

Arab tili sintaksisida gaplarni tasniflashda so'z tartibi, ya'ni VSO (fe'l-ega-to'ldiruvchi) va SVO (ega-fe'l-to'ldiruvchi) modellari atrofidagi munozaralar markaziy o'rin egallaydi. Klassik arab tili an'anaviy ravishda VSO tartibiga asoslangan deb hisoblansa-da, generativ tahlillar bu borada turli xil qarashlarni o'rta tashlaydi. Bir guruh tadqiqotchilar VSO tartibini asosiy deb hisoblab, buni fe'lning zamon pozitsiyasiga ko'tarilishi orqali tushuntiradilar [1]. Bunda ega o'zining bazaviy tematik o'rnida qoladi va natijada fe'l hamda ega o'rtasida qisman kelishuv yuzaga keladi. Aksincha, Kayne (1994) kabi olimlar SVO tartibini fundamental deb hisoblab, bunda ega va fe'lning yuqori funksional proyeksiyalarga ko'tarilishi orqali to'liq kelishuv ta'minlanishini isbotlashga harakat qiladilar. Quyidagi jadvalda ushbu ikki yondashuvning qiyosiy xarakteristikasi keltirilgan:

1-jadval. Arab tilida so'z tartibining generativ tahlili

Nazariy taxmin	Harakat mexanizmi	Kelishuv darajasi	Qo'llanilish sohasi
VSO (Asosiy)	Fe'lning Tense pozitsiyasiga ko'chishi	Qisman kelishuv	Klassik va Rasmiy arab tili

SVO (Asosiy)	Ega va fe'lining funksional proyeksiyaga chiqishi	To'liq kelishuv	Zamonaviy dialektlar va HSA
Uslubiy variatsiya	Sintaktik emas, diskursiv strategiya	O'zgaruvchan	Og'zaki nutq va Najroniy dialekti

Gaplarning murakkablik darajasiga ko'ra tasniflanishi ham arab tilshunosligida o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, u ergash gaplar, bog'lovchilar va *'inna* kabi yuklamalarni qamrab oladi. Murakkab gaplarda tarkibiy qismlarni bir-biriga bog'lash va urg'uni belgilash uchun maxsus partikullar qo'llaniladi. Masalan, *la-* yuklamasining gapdagi o'rni sintaktik ierarxiyaning muhimlik darajasini ko'rsatadi. Generativ tahlilga ko'ra, ushbu yuklama funksional proyeksiyalarda ma'lum bir sintaktik “bosh” pozitsiyasini egallaydi va shu orqali gapning ma'lum bir qismi doirasini belgilaydi [2]. Agar gapda to'liq bo'ysunuvchi ergash gap mavjud bo'lsa, ushbu yuklama o'sha gapning boshida joylashishi, uning sintaktik jihatdan ierarxik boshqaruvchi ekanligidan dalolat beradi.

Shart gaplarning tasnifi esa arab tilida modal yuklamalar orqali aniq chegaralanadi. Arab tili shartning turiga qarab maxsus yuklamalardan foydalanadi: real voqelikni ifodalovchi *'Idhā* va *In* yuklamalari haqiqiy shartlarni kiritadi. Masalan, *'Idhā darasta, satanjah* (“Agar o'qisang, muvaffaqiyatga erishasan”) gapida natijaning yuzaga chiqishi ehtimoli yuqoridir. Ikkinchi tomondan, *Law* yuklamasi gipotetik yoki amalga oshishi imkonsiz bo'lgan shartlarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Ushbu yuklamalarning leksik differentsiatsiyasi gapning sintaktik tabiatini belgilash bilan birga, so'zlovchining voqelikka bo'lgan munosabatini ham o'zida aks ettiradi.

Tillarni Universal Grammatika (UG) doirasida tahlil qilishda eng asosiy parametr – bosh parametri hisoblanadi. Semitik til sifatida arab tili asosan bosh-boshlang'ich tipiga kiradi, ya'ni sintaktik proyeksiyalarning boshi doimo o'z to'ldiruvchisidan oldin keladi. Bu holat fe'l frazalarida (VSO tartibi) hamda nominal tuzilmalarda, xususan, *'idāfah* (genitiv konstruktsiya) tarkibida yaqqol namoyon bo'ladi. *'Idāfah* konstruktsiyasi bosh-boshlang'ich tartibini nominal darajada saqlab qoladi va morfologik belgilarning kamayishi hisobiga konfiguratsion tartibga bog'liqlikning yuqoriligini ko'rsatadi. Bu esa yuzaki tahlilga emas, chuqur tahlilga tayanish zarurligini tasdiqlaydi.

Tadqiqotning yakuniy xulosasi sifatida ta'kidlash joizki, arab tili sintaksisining tipologik xususiyatlari o'zbek tili (turkiy tillar) bilan keskin kontrast hosil qiladi. Arab tilining bosh-boshlang'ich parametri va u o'sib borayotgan tahliliyligi, o'zbek tilining bosh-oxirgi parametri va agglutinativ xususiyati bilan qarama-qarshidir [3]. O'zbek tilida grammatik ma'nolar asosan morfologik darajada hal etilsa, arab tilida bu vazifa so'z tartibi va yuklamalar ierarxiyasi zimmasiga tushadi. Shu sababli, arab tilidan olingan generativ xulosalar har qanday tilning, jumladan o'zbek tilining ham sintaktik mexanizmlarini modellashtirishda fundamental ahamiyatga ega.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Mahmudov, N., Nurmonov, A. (1995). O'zbek tilining nazariy sintaksisi. Toshkent: O'qituvchi.
2. Chomsky, N. (1957). *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton & Co.

3. Mengliyev, B. (2020). Hozirgi o‘zbek tili (Nazariy grammatika). Toshkent: Tafakkur bo‘stoni.
4. Kayne, R. S. (1994). The Antisymmetry of Syntax.